

Reformatorske ideje Tarika Ramadana: od adaptacijske ka transformacijskoj reformi

Enes Ljevaković

Tarik Ramadan jedan je od najmarkantnijih savremenih muslimanskih mislilaca i autora u Evropi, pa i šire, te iznimno interesantna ličnost, koja je svojim dosadašnjim radom, angažmanom i aktivizmom već izazvala i izaziva oprečna i kontroverzna mišljenja javnosti, odnosno pratilaca njegovog rada. U nekim slučajevima čak se pohvale i kritike, odbrane i optužbe smjenjuju kod istih kritičara, komentatora i opservatora. Kritike idu u rasponu od optužbi za riddet / vjeroodstupništvo, na jednoj strani, do optužbi za islamski fundamentalizam i nastojanje da se društva na Zapadu preoblikuju i preobrazе prema islamskom učenju, na drugoj strani.

S obzirom na to da je u središtu Ramadanovog interesovanja, kako se može zaključiti na osnovu njegova tri kapitalna djela – *Biti evropski musliman*¹, *Evro-američki muslimani i budućnost islama*² i *Radikalna reforma*³ – pitanje reforme islamskog prava i njegove metodologije, ovaj kraći osvrt na njegovo djelo usredsređen je na ovaj segment Ramadanovog rada, s posebnom pažnjom na njegovo posljednje djelo u spomenutoj trilogiji – *Radikalna reforma: islamska etika i oslobođenje*.

Kao što se kroz kritičko, prije svih historijsko / kontekstualno čitanje klasičnih fikhskih i drugih djela našeg naslijeđa, što snažno zastupa i sam Tarik Ramadan, pokušavaju detektirati utjecaji društvenih, političkih, ekonomskih i drugih faktora ne samo na fikhska rješenja i propise već i na metodologiju i pristupe, primjenjujući isti metod na njegovo djelo, već sada se može, a pogotovo će to biti moguće s određene vremenske distance, govoriti o vremensko-prostornim uvjetovanostima Ramadanovog razumijevanja i interpretacije, konkretno o dijasporalnom pristupu tumačenju Šerijata, uključujući i zalaganje za transformacijsku reformu. Činjenica je

1 Tariq Ramadan, *Biti evropski musliman* (Sarajevo: Udruženje ilmije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2002).

2 Tarik Ramadan, *Evro-američki muslimani i budućnost islama* (Sarajevo: Udruženje ilmije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2007).

3 Tariq Ramadan, *Radikalna reforma, islamska etika i oslobođenje* (Sarajevo: CNS i El-Kalem, 2016).

da današnji muslimani, a tako je otprilike unazad nekih dva stoljeća, manje-više žive u nekoj vrsti duhovne političke, društvene, ekonomske, naučno-tehničke dijaspore / iseljenštva, ili raseljenosti kao razdijeljenosti i nesabranosti, u smislu podređenog položaja na globalnoj sceni, bez obzira na mjesto njihovog življenja. Ta činjenica Ramadanove dalekosežne ambicije i njegovom pristupu daje širu dimenziju.

Polazeći od konstatacije da buđenje islamske misli znači mirenje s njenom duhovnom dimenzijom s jedne strane, a s druge strane novi angažman, te racionalno i kritičko čitanje tekstualnih izvora iz oblasti prava i jurisprudencije (fikh), kao i vjerno i inovativno tumačenje koje dovodi do formulisanja prilagođenog pravnog propisa, Tarik Ramadan ističe da današnji muslimani trebaju savremeni fikh kojim se razlučuje šta je u tekstovima nepromjenljivo, a šta je podložno promjeni.

Ovaj problem sistematski je analizirao u trima knjigama, koristeći različite pristupe. U knjizi *Biti evropski musliman* analizirao je glavne klasične instrumente koje nudi metodologija islamskog prava: kritičko, autonomno interpretativno rasuđivanje (*idžtihad*), javni interes / opće dobro (*masleha*) i detaljnu fetvu.

U knjizi *Evro-američki muslimani i budućnost islama* zauzeo je još direktniji pristup nauci i metodologiji u izvorima. Drugi dio ove knjige sadrži praktične, konkretne prijedloge iz područja duhovnosti, obrazovanja, društvenog i političkog angažmana, interreligijskog dijaloga i dr.

U djelu *Radikalna reforma* on se, također, bavi istraživanjem društvene, političke, ekonomske i kulturne dimenzije jedne moguće vizije društva. Suština sveg Ramadanovog nastojanja jeste, kako sam ističe, „u kretanju koje nastoji dosegnuti vjeru“.⁴

Pri poređenju njegovog pristupa problemu reforme islamske jurisprudencije u ovim trima knjigama može se uočiti evolutivni karakter tog pristupa, postupnost i gradacija intenziteta zahtjeva za reformom. Možemo govoriti o tri nivoa reformi. Prvi nivo predstavljen je u djelu *Biti evropski musliman*. Tu je jasno iskazan zahtjev za reformom putem prilagođavanja, kroz „formulacije koje su u stalnoj evoluciji“.⁵ To je tzv. adaptacijska reforma, koja se u tradicionalnom fikhskom pristupu nadaje kroz primjenu načela olakšice, nužde, potrebe i sličnih instrumenata prilagodbe stanju i situaciji adresata, a što je u dobroj mjeri elaborirano u djelima iz žanra *dijasporalnog fikha* (*fikh el-ekallijjat*). Ova vrsta reforme sadržajno se u najvećoj mjeri podudara sa značenjem pojma re-forma, tj. promjena na nivou forme (što uključuje i mogućnost vraćanja neke ranije forme, putem restaurativne reforme), bez intervencija suštinske naravi. U tom smislu on naglašava da Kur'an i Sunnet osiguravaju potpun i globalni okvir principa koji izražavaju šerijatsko učenje u pravnoj sferi. Ovi opći principi i pravila apsolutni su i nepromjenljivi. Islamski pravници imaju zadaću da ulože maksimalni trud (*idžtihad*) u formulisanju pojedinačnih i / ili zajedničkih stavova kojima će se očuvati suštinska veza između apsolutnosti izvora i relativnosti historije i geografije, tj. konteksta.

4 Ramadan, *Radikalna reforma, islamska etika i oslobođenje*, str. 11, 12.

5 Ramadan, *Biti evropski musliman*, str. 85.

Ramadan ovdje insistira na *ciljevima Šerijata (mekasid eš-Šeri'a)*, čija je suština zaštita temeljnih vrijednosti: života, vjere, trezvenosti, potomstva i imovine, kao i na primjeni načela nužde i manje štete.

U knjizi *Evro-američki muslimani* Ramadan ide korak dalje, na drugi nivo reforme, naglašavajući da *tevhid*, *Šeri'a* i tri ideje – *masleha* (opće dobro), *idž-tihad* i *fetva* – „predstavljaju svaki ponaosob: Izvor u apsolutnom smislu...“.⁶ Pozicioniranjem *maslehe* kao apsolutnog izvora, otvara se širok prostor za ciljnu pa i interesnu jurisprudenciju, koju zagovaraju mnogi reformistički nastrojeni autori pozivajući se selektivno na čuvenu tezu kontroverznog hanbelijskog, a po nekima šiitskog učenjaka Nedžmuddina Tufija o „prioritetu ili prednosti *maslehe* u odnosu na sami Tekst“ u slučaju kolizije. Tarik Ramadan je, ipak, bar na prvom i drugom nivou reforme, bliži izvornom značenju / tumačenju Tufijeve teorije, koja se temelji na pet suštinskih postavki:

1. *Masleha* nema prioritet u odnosu na kategoričke, tj. značenski potpuno jasne i apsolutno vjerodostojne Tekstove (*nusus kat'ijje*);
2. *Masleha* nema prednost u odnosu na šerijatske tekstove u oblasti *ibadata* i *precizno određenih normi (mukadderat)*;
3. Pod pojmom *masleha* misli se na šerijatsku *maslehu* na čije uvažavanje ukazuju šerijatski dokazi, makar i prešutno;
4. *Maslehi* se daje prednost tek u slučaju ako nije moguće pomiriti Tekst i *maslehu*;
5. Princip davanja prednosti *maslehi* u odnosu na spekulativni Tekst treba razumijevati kao *uposebnjavanje općeg značenja Teksta (tahsis el-'umum)*, a ne njegovo zanemarivanje ili potpuno odbacivanje.

Iz mnogih Ramadanovih zaključaka iznesenih u ovim dvjema knjigama da se razumjeti da on nije daleko od ovakvog poimanja Tufijeve teorije, makar kad je posrijedi većina njezinih temeljnih postavki. Ipak, pažljivim čitanjem ovoga djela može se uočiti smanjen intenzitet insistiranja na *mekasidu* i ideji zaštite temeljnih vrijednosti i pomjeranje fokusa ka fleksibilnijim instrumentima integracije. To se naslućuje u sljedećim njegovim riječima: „...evro-američki muslimani“, ako žele da žive na „putu vjernosti“, ako žele da odrede smjernice njihovog „puta ka Izvoru“, moraju da se uključe u zahtjevni i konstantni rad reformiranja nadahnut „sveobuhvatnom prirodom poruke islama“. „U krajnjoj analizi – nastavlja dalje – riječ je o izbjegavanju integracije ovisne o zbirci pravnih mišljenja upravljenih prema zaštiti (nije posve jasno da li misli na zaštitu islamskog identiteta ili na zaštitu temeljnih vrijednosti vjere) i, umjesto toga, o predlaganju pravca koji bi muslimanima omogućio da se etabliraju kao slobodni i puni samopouzdanja, što bi otvorilo vrata za njihov aktivan doprinos.“⁷

Za razliku od djela *Biti evropski musliman*, u kojem naglašava da je cilj procesa reforme koju zagovara da se oblikuje evropsko-islamski identitet, u djelu *Evro-američki muslimani* ovaj cilj proširuje tako da obuhvata i muslimane u Sjevernoj i Južnoj Americi, odnosno sve muslimane u iseljeništvu.

6 Ramadan, *Evro-američki muslimani i budućnost islama*, str. 85.

7 Ramadan, *Evro-američki muslimani*, str. 85.

U knjizi *Radikalna reforma* Ramadan ide korak dalje, na treći nivo reforme, o čijem karakteru najbolje govori sam naslov, i ona ima mnogo šire i dublje ambicije od ranijih njegovih reformatorskih ideja, kako u pogledu publike kojoj se obraća (muslimanima i na Istoku i na Zapadu), tako i u pogledu same prirode reforme, koja sada obuhvata i novu geografiju izvora, transformaciju pravnih u etičke norme i neke druge zahvate suštinske prirode.

Ramadan poziva na radikalnu reformu, koja ide dalje od puke adaptacije i koja predviđa inovativna rješenja za transformaciju današnjih i budućih društava. Ovaj novi pristup preispituje historijski ustanovljene izvore, kategorije, ciljeve, instrumente i metodologije islamskog prava i jurisprudencije, te autoritet koji je tradicionalna geografija znanja pripisala učenjacima Teksta. On predlaže novu geografiju, koja redefiniira izvore, duhovne i etičke ciljeve prava i koja otvara prostor učenjacima u oblasti društvenih i egzaktnih nauka. To će ovoj reformi priskrbiti duhovna, etička, društvena i naučna znanja, potrebna da odgovori na savremene izazove. Ramadan tvrdi da radikalna reforma ne zahtijeva samo jednaki doprinos učenjaka Teksta i učenjaka konteksta, već i ključni angažman i kreativni duh muslimanskih masa.

On u *Radikalnoj reformi* daje tri temeljna prijedloga:

1. Savremeni muslimanski svijet (i na Istoku i na Zapadu) mora preispitati kategorije i modalitete procesa reforme (*islah, tedždid*). Treba napraviti razliku između „adaptacijske reforme”, koja zahtijeva da se religijsko, filozofsko i pravno mišljenje samo adaptira na razvoj društava, nauka i svijeta, i „transformacijske reforme”, koja je sama po sebi opremljena duhovnim, intelektualnim i naučnim sredstvima da djeluje na stvarnost, da ovlada svim poljima znanja i da predviđa kompleksnost društvenih, političkih, filozofskih i etičkih izazova.
2. U tu svrhu moraju se preispitati sadržaj i geografija izvora *usuli fikha*. Nije dovoljno osloniti se na tekstualne izvore da bi se objasnio odnos između ljudskoga znanja (religija, filozofija, eksperimentalne i humanističke nauke itd.) i primijenjene etike. Univerzum, Priroda iznanje o njima moraju se integrirati u proces u kojem se mogu utvrditi viša svrha i etički ciljevi općeislamske poruke.
3. Centri autoriteta u islamskom referentnom univerzumu moraju se pomaknuti, tako što će se kompetencije i uloge učenjaka iz različitih područja jasno razlučiti i rangirati. *Učenjaci Teksta* (*‘ulema’ en-nusus*) i *učenjaci konteksta* (*‘ulema’ el-vaki*) od sada moraju raditi zajedno, ravnopravno, kako bi se dali na posao radikalne reforme koju želimo.⁸

Kakva nam je reforma potrebna?

Smisao reforme, kako je vidi Ramadan, jeste očuvati značenje koje nudi Božija Objava, slijediti Put (*Šerijat*) u izmijenjenim okolnostima vremena i prostora. Muslimanski reformizam XXI stoljeća pokreću zahtjevi i dinamika promjene i

⁸ Ramadan, *Radikalna reforma*, str. 14, 15, 16.

adaptacije. „Adaptacijska reforma“ sadrži i ključni problem za savremenu vjerujuću svijest, jer „adaptiranje“ svjetskom poretku i naukama implicitno ima dvostruki stav prema stvarnosti. S jedne strane, priznaje se da se svijet mijenja i pristaje se na promjenu, „skupa sa svijetom“. Ali, s druge strane, „adaptacija“ na ono što svijet postaje doživljava se kao neminovnost, sudbina.⁹

„Transformacijska reforma“ je zahtjevnija – naglašava Ramadan – po tome što pravi novi korak, dodaje novi uvjet cijelom procesu. Njen je cilj promjena poretka stvari u ime etike kojoj pokušava biti vjerna. Drugim riječima, transformacijska reforma pravi novi korak od Teksta do konteksta – da se na kontekst djeluje i da se on popravljaja, a ne da bi se njegovi nedostaci i nepravda prihvatili kao stvar sudbine (kojoj bi se jednostavno moralo prilagoditi). Taj dalji korak zahtijeva da se ispuni jedan temeljni uvjet: sticanje obimnog znanja o kontekstu, potpuno ovladavanje svim naučnim područjima, uključujući humanističke i egzaktne nauke. Jedino će tako biti moguće valjano djelovati na svijet i na njegov poredak. Dalji korak, u kasnijem toku procesa, otkrit će jedan osnovni uvjet iz ranijeg toka procesa: reforma kojoj je cilj da promijeni svijet – kao i da osigura novo čitanje Tekstova – ne može se osloniti samo na stručnu analizu Teksta, već zahtijeva punu i jednakopravnu integraciju sveg raspoloživog ljudskog znanja.¹⁰

Ramadan smatra da je „radikalno“ u reformi na koju poziva sama ideja okretanja ka „transformaciji“ modernog svijeta, umjesto samo ka „adaptaciji“ na njegove uvjete, koja demonstrira jedan jasan i zahtjevan stav. Neki su muslimanski mislioci prihvatili takvu pretpostavku, pa neprekidno pokušavaju pokazati da oni jesu „napredni“. To čine kroz stalno „adaptiranje“, koje se na kraju pretvara u potpunu „intelektualnu asimilaciju“ na uvjete debate kako ih je postavila zapadnjačka elita. Na taj način mijesaju potrebnu samokritiku s potčinjavanjem razuma zakonu vladajućeg sistema.¹¹

Traganje za “trećim, srednjim putem”

Između samoizolacije *učenjaka prava (fukaha)*, koji se fetvom, bez prinude, adaptiraju na postojeći poredak i time ga, logično, potvrđuju, i rastakanja misli kroz samokritički pristup, koji nekad ide do samoporicanja i poricanja vlastitih sposobnosti da se nađu alternative, postoji još jedan put. Na tom se putu prekida s tradicijom, koja je, zbog straha, postala tako sklerotična i okoštala, i na tom se putu kritikuje potpuna predaja, koju često motivira isti strah, isti nedostatak samopouzdanja. Muslimani trebaju novu, sigurniju ravnotežu, kao i novu, stimulativniju energiju, kako bi mogli dati svoj doprinos i predložiti svoja rješenja u

9 Ramadan, *Radikalna reforma*, str. 45.

10 Ramadan, *Radikalna reforma*, str. 46, 47.

11 Ramadan, *Radikalna reforma*, str. 50, 51.

svijetu današnjice i sutrašnjice.

Reforma kojoj teži preispituje sadašnju geografiju osnovnih principa islamskog prava, kao i limitiranu – a ponekad i kontraproduktivnu – primjenu savremenog *tedždida* (obnova) i *islaha* (reforma). Ona je poziv da se izvori ponovo razmatraju kroz njihovo povezivanje sa svijetom, njegovim razvojem i ljudskim znanjem.¹²

Preduvjeti transformacijske reforme

Ramadan potcrtava da za uspjeh transformacijske reforme treba ispuniti nekoliko preduvjeta. Prvi preduvjet je u tome da se jasno ustanovi da izvor prava i jurisprudencije nisu samo tekstualni izvori, već je to i Knjiga Univerzuma, a s njom i nauke koje Univerzum nastoje bolje razumjeti i koje nastoje poboljšati ljudsko stanje i djelovanje, u raznim sferama i posebnim društvenim kontekstima. Drugi preduvjet jeste da učenjaci Teksta, kao i učenjaci konteksta, učestvuju ravnopravno u razradi etičkih normi za različita naučna područja. Treći preduvjet jeste direktna posljedica sve kompleksnijih nauka i znanja. Kao što je nužno oslanjati se na specijalizaciju i stručnost naučnika, žena ili muškaraca, svakog u svom području, tako je prijeko potrebno da i naučnici Teksta prođu dvostruku specijalizaciju.¹³

Nova geografija izvora prava, koju zagovara Ramadan, podrazumijeva *pomicanje centra gravitacije vjerskih i pravnih autoriteta* u savremenim muslimanskim društvima i zajednicama. Ako se želi izgraditi vizija sadašnjosti i budućnosti i ustanoviti principi jedne žive, primijenjene etike kojom se može transformirati svijet, tako što će se utvrditi ciljevi koji su i realistični i vizionarski, onda se hitno mora poduzeti spajanje i usklađivanje različitih nauka i naučnih disciplina i tako ih učiniti komplementarnim. Po njegovom mišljenju, samo iz holističkog pristupa, koji uvažava i prihvata visoko specijaliziranu stručnost, može nići jedna univerzalna, koherentna i osloboditeljska reformistička misao.¹⁴

Zaključak

Ramadanovo djelo, koje se sastoji od tri knjige u kojima je izložio svoju teoriju reforme, veoma je inspirativno, poticajno, u nekim aspektima i inovativno, te otvara mnoga vrata i prostore. Uporedio bih ga s rijekom koja u svom toku ima tri dionice: miran tok, najzastupljeniji u knjizi *Biti evropski musliman*, pogodan i

12 Ramadan, *Radikalna reforma*, str. 51.

13 Ramadan, *Radikalna reforma*, str. 139, 140, 141.

14 Ramadan, *Radikalna reforma*, str. 144.

za slabije plivače, u drugoj dionici ima brzaka i ona je za vještije plivače, a taj tok osjeti se u knjizi *Evro-američki muslimani*. Treća dionica uz brzake ima i vrtloga i ona je samo za izuzetno vješte plivače. Taj je tok prisutan u knjizi *Radikalna reforma*.

U svim trima knjigama u kojima elaborira svoje viđenje reforme, pored teorijskog aspekta problema reforme, bavi se i nekim praktičnim ili, bolje reći, konkretnim životnim pitanjima i problemima o kojima se vode žive rasprave na različitim nivoima (da samo spomenem konkretne teme u *Radikalnoj reformi*: Islamska etika i medicinske nauke, Kultura i umjetnost, Žene: tradicija i oslobođenje, Ekologija i ekonomija, Društvo, Obrazovanje i moć i dr.), ali ne nudeći gotova rješenja, već je to više okvir koji usmjerava, ali ne sputava kretanje niti remeti njegovu unutrašnju dinamiku. Njegovo bavljenje konkretnim pitanjima u duhu reformističke pravne, etičke i društvene misli moglo bi se, uvjetno rečeno, okarakterisati kao jurisprudencija koncepcija.

Zajednička nit koja povezuje sva tri djela jeste percepcija Šerijata kao staze koja integrira vjerovanje / doktrinu i djelovanje / ponašanje koje obuhvata pravo i etiku. Također, tu nit čini i insistiranje na razumijevanju i uvažavanju Teksta i konteksta te insistiranje na reformi kao inovativnom, a ne restaurativnom procesu, kao putu ka transformaciji realnosti, a ne pukoj adaptaciji i prilagodbi stvarnosti.

U svom krajnjem, radikalnom izrazu, ona prelazi u svojevrсну reviziju, koja zahvata mnogo dublje i šire u strukturu normativne, društvene, političke dimenzije islama i društava u cjelini nego to obična reforma podrazumijeva. Okarakterizirali njegov pristup inovativnim, transformacijsko-reformističkim, ili revizionističkim, moramo uvijek imati na umu da Tarik Ramadan uvijek naglašava svoju vjernost Izvoru i Objavi ispisanoj na stranicama Knjige ili sadržanoj u ajetima stvorenog Univerzuma. Njegov je pristup reformi inkluzivan. On poziva na „sveopće buđenje i kritičku evaluaciju svijesti i znanja, kako onih običnih muslimana, tako i intelektualaca, naučnika i uleme. Prema Ramadanovom navodu, čak bi i stručnjaci nemuslimani trebalo da uzmu učešće u tom procesu tako što će istražiti kako savremeni muslimani shvataju brojne probleme ili tako što će svojim znanjem i umijećem dati doprinos nalaženju mogućih rješenja etičkih i / ili naučnih problema (u eksperimentalnim ili humanističkim naukama).¹⁵

Nacrtom svoje radikalne reforme Tarik Ramadan ide ispred svoga vremena najmanje za jednu generaciju. Zato ona nije naišla na dobrodošlicu u krugovima tradicionalne uleme, pa čak ni u krugovima reformista nije objeručke prihvaćena, a usto ga otvoreni protivnici optužuju za fundamentalizam i dupli govor. Ona je, po mom skromnom sudu, za narednu generaciju uleme koja će doći nakon pedesetak godina. Mislim na ulemu u muslimanskim zemljama.

15 Ramadan, *Radikalna reforma*, str. 17.